

A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései*

Harcza István–Monostori Judit

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomban lezajló strukturális folyamatok alapvetően átalakították az együttélési formákat is. A közvetlen hatások között kiemelhető a társadalom életkor szerinti átrendeződése: a gyermekek és fiatalok népességen belüli arányának utóbbi évtizedekbeni erőteljes csökkenése, az idősek arányának folyamatos növekedése. Mindezek következtében míg 1990-ben a háztartások 39 százalékában élt 19 év alatti gyermek, addig 2016-ban már csak 26 százalékában. Ezzel párhuzamosan növekedett az időskorúak alkotta háztartások aránya. Mivel az idősek döntő többsége egy- vagy kétszemélyes háztartásban él, növekvő jelenlétük ezeknek az együttélési formák nagyobb részarányát eredményezte: 1990-ben a háztartások 18, 2016-ban 24 százalékában egy vagy két idős ember élt. Ezen a triviális összefüggéseken túl az életkori átrendeződésnek másik következménye a három- vagy többgenerációs együttélési forma térvesztése. Ez a háztartástípus ugyanis jellegzetesen azokhoz az együttélési formákhoz kötődik, amelyben gyermekek is élnek, és a gyermekes háztartások arányának visszaesése maga után vonja a három- és többgenerációs háztartások arányának csökkenését is.

Az életkori átrendeződés mellett több más jelentős strukturális változás is lezajlott, ami hatott a magyar társadalom háztartásszerkezeti jellemzőire: ezek közül az egyik legfontosabb az iskolai végzettség szerinti struktúra megváltozása: 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 56 százaléka volt legfeljebb általános iskolai végzettségű, 2016-ban már csak 24 százalékuk. Ugyanezen időszak alatt az érettségizettek aránya 19-ről 32 százalékra, a felsőfokú diplomásoké 9-ről 22 százalékra növekedett (*1. táblázat*). Ennek alapvető jelentősége van, hiszen az eddigi kutatások szerint a különböző iskolai végzettségűek ter-

*A tanulmány szerzői köszönetet mondanak Kovács Marcellnek és Vörös Csabánának a népszámlálási adatbázisokkal kapcsolatban nyújtott segítségükért.

mékenysége, az első önálló család alapításának időzítése és formái, a párkapcsolatok felbomlási kockázata, a várható élettartam nagyon jelentős különbségeket mutat a különböző társadalmi rétegekben/a különböző iskolai végzettségűek körében (lásd ezekről a kérdésekről Monostori és szerkesztőtársai, 2018). Ezek pedig nyilvánvalóan befolyásolják az együttélési formák alakulását is.

1. táblázat. A nem tanuló népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása, 1990–2016 (százalék)

	1990	2001	2011	2016
<i>15+ népesség</i>				
Általános iskola	55,8	42,9	28,5	23,5
Szaktanácsképző/szakiskola	15,9	20,1	23,5	22,7
Érettségi	18,9	24,9	29,7	31,8
Felsőfok	9,4	12,0	18,4	22,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>18–39 év közötti népesség^a</i>				
Általános iskola	29,9	23,6	15,9	13,9
Szaktanácsképző/szakiskola	32,4	33,3	26,1	20,5
Érettségi	26,9	30,3	35,1	38,2
Felsőfok	10,8	12,8	23,0	27,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

^a Mivel a következőkben fiataloknak a 18–39 év közöttieket tekintjük, az iskolai végzettség szerinti átstrukturálódást erre a korosztályra is kiszámítottuk.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Fontos kérdés, hogy a háztartásszerkezet szerinti struktúra változása mennyiben magyarázható ezekkel az átrétegződési folyamatokkal, és mennyiben alakultak át az együttélés mintázatai iskolai végzettség szerint. Nyilvánvaló például, hogy ha a magasabb termékenységgel jellemezhető általános iskolai végzettségűek csoportja szűkül, akkor visszaesik a gyermekes családok aránya, még akkor is, ha a különböző végzettségűek termékenysége időben nem változna. Másik oldalról viszont a diplomások arányának növekedése a rájuk jellemző demográfiai magatartás, értékek, beállítódások súlyát növeli meg a társadalomban. Az iskolai végzettség szerinti különbségek más szempontból is érdekesek, hiszen a különböző időszakokban az egyes végzettségek munkaerőpiaci értéke (elhelyezkedési, kereseti lehetőségek), a végzettséghez kötődő egyéb tőkék (például presztízs) változhatnak. Miközben az iskolai végzettség szerinti hierarchia továbbra is fontos szerepet tölt be, nyilvánvalóan kisebb a diploma relatív értéke egy olyan időszakban, amikor a társadalom közel negyede rendelkezik diplomával, mint amikor minden tizedik felnőtt diplomás. Ugyanakkor egy oktatási expanzió után az alacsony iskolai végzettség még inkább leértékelődhet.

Tanulmányunkban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az együttélési formák mennyire differenciáltak iskolai végzettség szerint. Milyen változások történtek a különböző iskolai végzettségűek háztartásszerkezetében? Közeledtek vagy távolodtak egymástól az életpálya egyes időszakaira jellemző együttélési formák a különböző végzettségűek között?

Tanulmányunkban az 1990-es, 2001-es, 2011-es census, és a 2016-os mikrocensus adatait használjuk fel. Mivel ezek nem panel-, hanem keresztmetszeti adatok, elemzésünk alapvetően nem életpályákat vizsgál, hanem különböző kohorszok együttélési formáit egy meghatározott életkori szakaszban. Az 1990 és 2011 közötti censusok esetében a teljes népességre kiterjedő adatállománnyal dolgoztunk, a 2016-os mikrocensus esetében pedig a népesség 10 százalékát reprezentáló mintával.

Kutatásunkban az életpálya egyes fázisaiban vizsgáltuk meg az együttélési formák jellegzetességeit, illetve ennek összefüggéseit az iskolai végzettséggel. Az életpálya olyan szakaszait emeljük ki, amelyben az utóbbi évtizedekben a legjelentősebb változások zajlottak, és amelyekről feltételeztük, hogy iskolai végzettség szerint differenciált képet mutatnak. Az egyik ilyen a fiatal kor, a másik pedig a gyermekvállalás, a szülői státusban élés időszaka.

2. A fiatalok együttélési formái

A magyar társadalom háztartásszerkezet szerinti struktúrájának időbeli változása jelentős mértékben magyarázható a fiatalok együttélési mintáinak átalakulásával. A fiatal életszakasz bővelkedik az együttélési formák változásaiban, hiszen a fiatalok ekkor válnak le a szülői házról, alakítják ki első tartós párkapcsolatukat, szülnék gyermekeket. A párkapcsolatok törékenyebbé válása miatt ez az a periódus, amikor nagyobb arányban bomlanak fel a kapcsolatok, mint más életszakaszokban. Ennek következtében vannak, akik egyedülállóvá válnak, vannak, akik visszaköltöznek a szülői házba. Ha a párkapcsolat felbomlásában gyermekek is érintettek, akkor egyszülős, illetve mozaikcsaládok alakulnak ki, és vannak olyanok, akik vér szerinti gyermekükkel nem egy háztartásban folytatják az életüket.

2.1. Fiatalok a szülői házban

Az általunk fiatal korosztálynak tekintett 18–39 év közötti népességben az elmúlt évtizedek legfontosabb változása, hogy az érintett korosztályok egyre nagyobb hányada él a gyermekstátusban – azaz együtt élő partner és gyermek nélkül – a szülői házban (2. táblázat).

2. táblázat. A 18–39 év közötti népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása, 1990–2016 (százalék)

	18–39 év közötti teljes népesség				18–39 év közötti nem tanuló népesség			
	1990	2001	2011	2016	1990	2001	2011	2016
1. Egyszemélyes háztartásban él	6,2	5,9	9,3	8,6	6,0	5,6	9,5	8,7
2. Házastársával él	5,6	4,4	4,0	4,6	5,7	4,8	4,5	5,2
3. Élettársával él	1,2	3,8	5,7	8,1	1,2	4,0	6,3	8,9
4. Házastársával és gyermekével él	49,8	36,4	23,8	20,2	51,2	40,1	27,3	22,9
5. Élettársával és gyermekével él	2,6	5,9	9,7	10,5	2,6	6,5	11,1	11,9
6. Gyermekével él, egy szülősként	6,3	4,2	4,3	3,2	6,5	4,6	4,9	3,6
7. Szüleivel él partner és gyermek nélkül („gyermek státusban”)	23,8	35,5	37,8	38,5	22,3	30,5	31,0	32,7
8. Egyéb státusban él	4,5	3,9	5,4	6,3	4,4	3,9	5,4	6,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Az 1990 és 2016 közötti adatok azt mutatják, hogy a szülőkkel együtt élő fiatalok arányának növekedése az 1990-es években volt a legdinamikusabb, a 2000-es évektől a folyamat a férfiak körében megállt, a nőknél további enyhe emelkedést mutatott. 2011-ben és 2016-ban az érintett korosztályoknak közel 40 százaléka élt a szülői házban. A nem tanulók körében ez az arány mindkét évben 30 százalék körül mozgott, viszont a férfiaknál sokkal nagyobb a mutató értéke. 2016-ban a 18–39 év közötti nem tanuló férfiak 40, a nők 25 százaléka élt a szülői házban (3. táblázat).

3. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya,* 1990–2016 (18–39 éves nem tanuló népesség, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Nők</i>					
1990	9,3	17,5	17,7	10,9	14,0
2001	15,4	20,8	26,5	19,6	21,4
2011	16,3	17,4	28,4	21,1	22,4
2016	20,3	21,4	30,8	21,1	24,8
<i>Férfiak</i>					
1990	33,3	33,0	30,0	14,4	30,6
2001	41,8	40,2	42,1	25,1	39,4
2011	42,1	38,2	46,2	26,5	39,4
2016	42,8	40,9	46,4	27,2	40,2

*A 2. táblázat 7. kategóriája.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Ez a jelenség alapvetően a fiatalok kései önállósodásával függ össze, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a szülői házban partner és gyermek nélkül élők egy része már korábban elköltözött a szülői házból, és már volt tartós, együttélésen alapuló párkapcsolata, esetleg gyermeke is született. A szülői házról való leválás ugyanis nem feltétlenül egyszeri aktus, és az elköltözés nem tekinthető véglegesnek. Más kutatások arra utalnak, hogy a „visszaköltözők” között többségben vannak az alacsonyabb státusúak és a férfiak.

A visszaköltözésben a párkapcsolati problémák mellett az anyagi nehézségek, a munkanélküliség játszanak fő szerepet (Monostori–Murinkó, 2018) Ezeket az megállapításokat igazolja az is, hogy 2016-ban a szülői házban gyermekstátusban élők 5 százalékának már volt vér szerinti gyermeke, ezen belül a legfeljebb 8 általánost végzetek 10, a szakmunkás végzettségük 7 százalékának. Természetesen ez a csoport nem feltétlenül visszaköltöző, hiszen lehetnek közöttük olyanok, akik sohasem hagyták el a szülői házat, és a visszaköltözők között is lehetnek gyermektelenek. Mindenesetre azt állíthatjuk, hogy a gyermekstátusban élők arányának növekedése nem csak a fiatalok kései önállósodásával függ össze.

Részben az elmondottak magyarázhatják azt, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében is magas a szülői házban élők aránya (3. táblázat), annak ellenére, hogy ők sokkal hamarabb fejezik be a tanulmányaikat, mint a diplomások. A szülői házban élő nők arányát tekintve 1990 és 2016 között a legmagasabb értékeket az érettségizettek csoportjában láthatjuk. A férfiaknál ez csak a 2001–2016 közötti időszakra igaz, 1990-ben az érettségizettek magas aránya alig különbözött a náluk alacsonyabban kvalifikáltaktól (3. táblázat).

Az iskolai végzettség mellett fontos szerepe lehet a munkaerőpiaci részvételnek is, hiszen a munkaerőpiaci pozíció alapvetően befolyásolhatja, hogy a fiataloknak milyen lehetőségeik vannak az önállósodásra, illetve hogy milyen kényszerítő erők mozgatják a szülői házba való visszaköltözést. Ha a tanulókat, a dolgozókat és a nem dolgozó inaktívakat összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a szülőkkel felnőtt gyermekként élők aránya 1990 óta éppen a tanulók körében növekedett legkevésbé. A dolgozók, de még inkább a nem dolgozó inaktívak körében sokkal erőteljesebb a növekedés. 1990-ben a 18–39 év közötti nem dolgozó fiatal nők 15 százaléka, 2016-ban már 38 százaléka élt a szüleivel, még gyermekstátusban. A férfiak mutatója ezen időszak alatt 50-ről 62 százalékra növekedett. (4. táblázat). Ráadásul a nem tanuló, nem dolgozó kategóriába tartozók aránya is növekedett: a férfiaknál az 1990-es 6 százalékról a 2016-os 12 százalékra, nőknél 11-ről 16 százalékra emelkedett az érték. Ezek alapján megállapítható, hogy 2016-ban a munkaerőpiacról való kiszakadás erősebb háttértényezője a fiatalok szülői házban élésének, mint 1990-ben.

4. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya, nem és aktivitás szerint 1990, 2016, (18–39 év közötti népesség, százalék)

	1990	2016
<i>Nők</i>		
Tanul	72,3	79,4
Dolgozik	16,6	27,5
Nem tanul, nem dolgozik	15,2	37,5
<i>Férfiak</i>		
Tanul	78,5	82,8
Dolgozik	29,4	37,0
Nem tanul, nem dolgozik	49,3	61,5

Megjegyzés: Az anyasági ellátáson levők nem szerepelnek a táblázatban.

Forrás: 1990: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

2.2. Fiatalok önálló háztartásban

A szülői házból elköltöző fiatalok nagy része családban éli az életét, körükben kevésbé elterjedtek az egyszemélyes háztartások. 1990 és 2016 között az egyszemélyes háztartásban élők aránya 6 és 10 százalék között mozgott. Az iskolai hierarchián felfelé haladva egyre magasabb értékeket láthatunk. 2016-ban az általános iskolai végzettségűeknek mindössze 3, az érettségizetteknek 8, a diplomásoknak 15 százaléka élt egyszemélyes háztartásban (5. táblázat). 1990 és 2016 között az iskolai végzettség szerinti különbségek növekedtek.

5. táblázat. Egyszemélyes háztartásban élők* aránya, iskolai végzettség szerint, 1990–2016 (18–39 év közötti népesség, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	5,9	4,9	6,0	9,8	6,0
2001	3,8	3,9	6,4	11,7	5,6
2011	5,0	7,1	9,2	15,9	9,5
2016	3,4	5,6	8,2	14,5	8,7

A 2. táblázat 1. kategóriája.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Jelentős változások történtek az egyedülállók összetételét illetően olyan ismérvek szerint, amelyek jól jelzik az egyszemélyes háztartás mögötti élethelyzetet. 1990-ben az egyedül élők közel harmadának, 2016-ban csupán 6 százalékának volt már gyermeke. 1990-ben minden negyedikük elvált volt, 2016-ban csak 5 százalékuk. Korábban köreikben nagyobb volt azoknak az aránya, akik dolgoztak, 2016-ra megnőtt a tanuló státusúak aránya. Utóbbiak döntő többsége valószínűleg szorosan kötődik a szülői házhoz, anyagilag tőlük függ.

A kései önállósodással, a tartós párkapcsolat kialakításának nehézségeivel és a partnerkapcsolatok törékenyebbé válásával függ össze, hogy 1990 és 2016 között visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik partnerükkel egy háztartásban élnek. 1990-ben a fiatalok 61 százaléka, 2016-ban csupán 49 százaléka élt partnerével egy háztartásban. A legjelentősebb visszaesés az érettségizettek körében volt megfigyelhető. Miközben a többi iskolai végzettség szerinti kategóriában 1990 és 2016 között körülbelül 10 százalékponttal csökkent az arányuk, addig az érettségizetteknél a visszaesés mértéke 16 százalékpontos volt (6. táblázat.)

6. táblázat. Partnerükkel egy háztartásban élők* aránya, iskolai végzettség szerint, 1990–2016 (18–39 év közötti népesség, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Csak a partnerével vagy partnerével és gyermekeivel él együtt</i>					
1990	61,6	58,9	60,1	65,8	60,8
2001	56,7	55,6	52,3	59,7	55,4
2011	50,2	51,8	44,2	53,2	49,2
2016	50,7	50,0	43,9	54,3	49,0
<i>Csak a partnerével él együtt</i>					
1990	6,0	6,4	7,6	9,5	6,9
2001	6,1	7,5	10,0	14,4	8,8
2011	6,0	8,6	11,1	15,9	10,7
2016	7,0	10,7	14,5	19,6	14,1

*A 2. táblázat 2., 3., 4., 5. kategóriái.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Ahogy a 3. táblázatból is láttuk, az érettségizettek élnek a legnagyobb arányban a szülői házban. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy az érettségi – az önálló családalapítás szempontjából – egyre inkább elértéktelenedik, elsősorban amiatt, hogy ez a végzettség többnyire csak gyenge munkaerőpiaci pozíciót nyújt. Ha megnézzük a KSH foglalkoztatottságra vonatkozó statisztikáit, akkor azt látjuk, hogy a gimnáziumi érettségivel rendelkezők foglalkoztatottsági mutatói mind a nők, mind pedig a férfiak esetében rendre elmaradnak például a szakmunkásokétól (KSH, 2018). Az e végzettséggel együtt járó anyagi-egzisztenciális hátrányok tehát – több tekintetben is – növekvő hátrányokat jelentenek az érintettek számára.

2011 és 2016 között a partnerkapcsolatban élők arányának folyamatos csökkenése megállni látszik. A diplomásoknál még egy kisebb emelkedést is megfigyelhetünk. A fenti folyamat kialakulásában feltételezhetően komoly szerepe volt a foglalkoztatottság bővülésének, valamint az ezzel párhuzamosan javuló

anyagi körülményeknek, az ebben az időszakban bevezetett új családtámogatási eszközöknek, ami növekvő esélyt adhatott a tartós párkapcsolat felvállalásához.

A különböző iskolai végzettségűek között a tekintetben is lényeges különbségek vannak, hogy a partnerükkel együtt élők körében mekkora arányt tesznek ki azok, akiknek a háztartásban nincsenek gyermekek. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál jellemzőbb, ez az együttélési forma. 2016-ban a partnerével együtt élők körében 29 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik gyermek nélkül, csak a párjukkal éltek együtt. Az általános iskolai végzettségűeknek 14, a szakmunkásoknak 21, az érettségizetteknek 33, a diplomásoknak pedig 36 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. 1990 és 2016 között nagyon megnövekedtek az iskolai végzettség szerinti különbségek, aminek az az oka, hogy az érettségizettek és a diplomások körében dinamikusan növekedett a gyermektelen párok aránya (6. táblázat).

A partnerükkel együtt élők különböző csoportjaiban 1990 és 2016 között folyamatosan nőtt a nem házasságban, hanem élettársi kapcsolatban élők aránya. 1990-ben a partnerkapcsolatban élő fiatalok 6, 2016-ban már 43 százaléka élettársi kapcsolatban élt. A növekedés rendkívül erőteljes volt minden iskolai végzettségi szinten, és 1990-től kezdve folyamatosan jellemző, hogy az iskolai hierarchia alján levők körében a legmagasabb az élettársi kapcsolatok aránya, és az iskolai hierarchián felfelé haladva csökken ez az arány: 2016-ban a partnerükkel együtt élő, legfeljebb általános iskolai végzettségűek 62 százaléka, a szakiskolai végzettségűek 48, az érettségizettek 43, a diplomásoknak 29 százaléka élt élettársi kapcsolatban.

Az együttélési formák alakulása szempontjából alapvető szerepe van annak, hogy hogyan alakul azoknak az aránya, akik szülő szerepben vannak, azaz akik már új családot alapítottak, és gyermekükkel/gyermekeikkel együtt élnek. Párhuzamosan azzal, hogy a fiatalok növekvő hányada él a szülői házban, egyre kisebb azoknak az aránya, akik partnerükkel és gyermekeikkel élnek együtt. 1990-ben a már nem tanuló nők 70, a férfiak 51 százaléka élt ilyen háztartásban, 2016-ban csupán 47 és 30 százalékuk. Ez az együttélési forma az érettségizettek és a diplomások körében esett vissza a legjelentősebb mértékben (7. táblázat).

Ez a trend arra enged következtetni, hogy a diplomások körében a karrierépítés fontossága/kényszere egyre inkább erősödik a gyermekvállalás rovására, az érettségizettek esetében pedig e folyamat inkább a státussal együtt járó munkapiaci körülmények romlásával hozható összefüggésbe. A jövőbeli születésszám alakulása szempontjából kulcsfontosságú kérdés, hogy a fiatal generációk körében a növekvő létszámú középrétegeket sikerül-e nagyobb mérvű

gyermekvállalásra ösztönözni, amire a nemzetközi tapasztalatok szerint is akkor van érdemi esély, ha ugrásszerű javulást lehet elérni a munka és a családi élet harmonikussá tételében.

7. táblázat. *Gyermekükkel együtt élők aránya* , iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Nők</i>					
1990	77,0	67,7	65,1	66,8	69,9
2001	71,4	65,0	54,5	53,2	61,0
2011	67,3	64,5	47,5	44,8	52,9
2016	64,0	58,8	41,7	42,2	47,3
<i>Férfiak</i>					
1990	46,1	51,4	50,8	60,6	50,8
2001	41,7	43,8	36,5	43,8	41,5
2011	37,5	38,8	26,7	35,0	34,0
2016	37,2	34,9	23,4	30,0	29,9

*A 2. táblázat 4., 5., 6. kategóriái.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

A tartós párkapcsolatok és a gyermekvállalás iskolai végzettség szerinti differenciáltsága mellett a kapcsolatok felbomlásának kockázata is szoros összefüggést mutat az iskolai végzettséggel.

Az élettársi kapcsolatokról nem állnak rendelkezésre adminisztratív adatok, de azt tudjuk, hogy hosszú évek óta 60 százalék körül mozog azoknak a válásoknak az aránya, ahol kiskorú gyermekek is érintettek a kapcsolat felbomlásában (KSH, Demográfiai Évkönyvek). A hazai gyakorlat szerint az elvált szülők kiskorú gyermekeinek döntő többségét az anyáknál helyezik el. A gyermekeiket egyedül nevelő anyák aránya 1990 és 2016 között nem változott lényegesen. A 2000-es években enyhe növekedést figyelhettünk meg, de 2011 és 2016 között ismét csökkent azoknak a szülőknek az aránya, akik egyedül nevelik a gyermekeiket. Iskolai végzettség szerint azonban lényeges átrendeződések történtek. Miközben 1990-ben a különböző végzettségűek adatai nagyon közel álltak egymáshoz, 2016-ban az érettségivel nem rendelkezők csoportjában kétszerannyi az egyszülős, mint a diplomás anyák csoportjában, és az érettségizettek és a diplomások között is megnövekedett a különbség. Ennek alapvetően az az oka, hogy az a növekedés, ami a 2000-es években az érettségizettek és az érettségivel nem rendelkezők körében lezajlott, a diplomásokat nem jellemezte. 2001-ben és 2011-ben a diplomások körében az egyszülős anyák aránya 12-13 százalék volt, 2016-ra pedig 10 százalékra csökkent (8. táblázat).

8. táblázat. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya az összes anyán belül*, iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	15,9	13,1	15,2	15,9	15,1
2001	15,4	13,7	14,5	12,2	14,2
2011	20,8	19,4	18,0	13,2	17,7
2016	18,4	17,1	14,9	9,7	14,4

*A 2. táblázat 6. kategóriája a 4., 5., 6. kategórián belül.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

3. Gyermekes háztartások

A rendszerváltás után folyamatosan csökkenő termékenységi mutatók nyilvánvaló következménye, hogy 1990 és 2016 között drasztikusan visszaesett a gyermeket nevelő háztartások aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a megszületett gyermekek különböző módon oszlanak meg a különböző háztartástípusok szerint, két év azonos termékenységi mutatói mellett is lehet különböző a gyermekes háztartástípusok aránya, hiszen ez az utóbbi attól is függ, hogy mennyire stabilak a párkapcsolatok, hogy mennyire gyakori a felbomlott kapcsolatok utáni új család alapítása, milyen valószínűséggel jönnek létre a mozaikcsaládok, és hogyan alakul a gyermekszám ez utóbbi családokban. A trendek alapján azt látjuk, hogy a rendszerváltás után a 2011-es mérésig csökkent a kétgyermekes családmodell súlya, és növekedett azoknak a gyermekes háztartásoknak az aránya, ahol csak egy gyermek élt. Ezekkel párhuzamosan enyhe növekedést mutatott a három- vagy többgyermekes nevelő háztartások aránya is. 2011 és 2016 között ez a folyamat megtorpanni látszik, bár a demográfiai folyamatok ilyen rövid távon sohasem értelmezhetők egyértelműen. 2011 és 2016 között a két gyermeket nevelő háztartások aránya megemelkedett a gyermekes háztartások körében, és további enyhe növekedést mutatott a nagycsaládok aránya is (9. táblázat).

A 9. táblázatból látható, hogy az a születési többlet, amely a 2010-es években tapasztaltunk, megállította a kétgyermekes családmodell csökkenését. Visszont azt is látni kell, hogy a szülők iskolai végzettsége szerint ez nem minden csoportra érvényes. 1990 és 2011 között a kétgyermekes családmodell legerőteljesebben a szakiskolai végzettségűek és az érettségizettek körében esett vissza, ahol nagy dinamikával növekedett az egy gyermeket nevelők aránya, miközben az általános iskolai végzettségűek körében jelentősebben emelkedett a nagycsaládok aránya. Az alacsony végzettségűek csoportjában a három vagy több gyermeket nevelők aránya a rendszerváltás óta 16-ról 30 százalékra növekedett.

9. táblázat. Az egy gyermeket nevelők aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
<i>Az egy gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	51,1	37,8	46,8	46,3	45,9
2001	48,0	44,1	50,5	46,9	47,6
2011	44,4	51,2	55,1	50,2	51,4
2016	42,0	51,5	54,9	47,1	50,2
<i>A két gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	32,7	49,8	46,3	46,2	43,0
2001	29,1	41,4	40,9	43,0	39,3
2011	27,0	33,9	35,4	38,5	34,8
2016	28,2	32,8	34,5	40,1	35,3
<i>A három vagy több gyermeket nevelők aránya</i>					
1990	16,2	12,4	6,9	7,5	11,1
2001	22,9	14,5	8,6	10,0	13,1
2011	28,6	14,9	9,5	11,3	13,8
2016	29,8	15,7	10,6	12,8	14,4

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

A háztartásszerkezetet illetően mindig is előtérben álló kérdés volt a tradicionálisnak tekintett, multigenerációs háztartások részarányának az alakulása. Az elmúlt több mint negyedszázadra visszatekintve, nézőpont kérdése, hogy a megfigyelt trendet miként értékeljük. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a népesség egészében ugyanis 1990 óta csökkent, de a gyermekes háztartások körében nem voltak lényeges változások. A gyermekes háztartások egytizede olyan, ahol nagyszülő vagy nagyszülők is élnek a háztartásban. Egyértelmű tendencia csak a diplomás szülők háztartásaiban figyelhető meg, ahol enyhén, de folyamatosan csökkent a multigenerációs háztartások aránya. Más csoportokban a stagnálás és az enyhe változások időszaka váltakozott az elmúlt évtizedekben. (10. táblázat)

A hazai háztartásszerkezeti kutatások fehér foltjának számít a mozaikcsaládok vizsgálata. A jelenség fontossága mellett szól az a körülmény, hogy a gyermekeiket párkapcsolatban nevelő szülők nagyon különböző élethelyzetben vannak attól függően, ha kizárólag vér szerinti gyermekeiket nevelik, vagy a családjukban olyan gyermekek is élnek, akiknek csak az egyik szülő vér szerinti. Számos pszichológiai kutatás foglalkozik az intakt versus mozaikcsaládban felnövő gyermekek iskolai előmenetelének vizsgálatával, a mozaikcsalá-

dokban kialakuló szerepekkel, döntéshozatali mechanizmusokkal, a háztartáson kívül élő szülővel való kapcsolattartással. A szociológiai jellegű kutatások azonban nagyon ritkák (e kivételek közé tartozik: Kovács–Vörös, 2013).

10. táblázat. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	10,4	13,1	12,1	10,3	11,5
2001	13,1	15,0	12,3	8,5	12,4
2011	13,6	14,0	12,2	7,5	11,5
2016	11,7	11,9	10,2	5,7	9,2

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocensus, a szerzők számítása.

Az 1990-es census adataiból a mozaikcsaládok arányát nem lehet kiszámítani, de a 2001 és 2016 közötti adatok azt jelzik, hogy arányuk nem mutat egyértelműen növekvő trendet, aminek az az oka, hogy a felbomlott kapcsolatok utáni új partnerkapcsolat kialakítása az utóbbi évtizedekben nem mutatott emelkedést. 2011 és 2016 között a mozaikcsaládok arányában enyhe növekedést láthatunk, ami talán összefügghet az egyszülős családok arányának csökkenésével, noha keresztmetszeti adatok alapján nem lehet egyértelműen bizonyítani.

2016-ban a háztartások kétharmada intakt volt, 13 százalékot tett ki az mozaik és 23 százalékot az egyszülősök aránya (11. táblázat). Az iskolai végzettség szerinti különbségek rendkívül markánsak. Az általános iskolai végzettségű szülők körében csak minden második háztartás intakt, míg az érettségizetteknek közel kétharmada, a diplomásoknak pedig közel háromnegyede. A mozaikcsaládok aránya, nem mutat ekkora differenciáltságot, viszont az egyszülős családok aránya jelentős eltéréseket mutat a szülő iskolai végzettsége szerint. A diplomás szülők háztartásainak 16, az általános iskolai végzettségűekének 39 százalékában a szülő egyedül neveli gyermekeit.

11. táblázat. A háztartások típusai a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

Háztartástípus	2001	2011	2016
<i>Általános iskola</i>			
Intakt	51,5	47,0	49,5
Mozaik	12,4	9,2	11,5
Egyszülős	36,1	43,8	39,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Szakiskola</i>			
Intakt	72,4	63,5	60,1
Mozaik	12,5	10,6	14,4
Egyszülős	15,1	25,9	25,5
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Érettségi</i>			
Intakt	70,1	66,5	64,9
Mozaik	10,4	8,6	12,6
Egyszülős	19,5	24,9	22,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Diploma</i>			
Intakt	75,1	75,2	73,0
Mozaik	10,2	6,6	11,4
Egyszülős	14,8	18,3	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>Összesen</i>			
Intakt	68,3	65,7	64,8
Mozaik	11,3	8,6	12,5
Egyszülős	20,4	25,7	22,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe. Intakt családoknak azokat tekintettük, ahol minden ott élő gyermek vér szerinti szülei a háztartásban élnek. Többcsaládos háztartások besorolása azon család alapján történt, amely az intakt, mozaik és egyszülős kategóriák közül az összeíráskor alacsonyabb sor-számúba tartozott. A népszámlálásokban és a mikrocenzusban közvetlenül nem kérdezik meg, hogy a háztartásban élő gyermekek a szülőknek vér szerinti gyermekei-e. Ugyanakkor adatokkal rendelkezünk minden személy vér szerinti gyermekének születési időpontjáról. Ugyanez az adat rendelkezésre áll a háztartásban élő gyermekekről is. A kettő összehasonlítása alapján állapítottuk meg, hogy a gyermek mindkettő, csak az egyik vagy egyik szülőnek sem a gyermeke. Az adatok pontatlansága miatt úgy véljük, hogy a mozaikcsaládok arányát felülbecsüljük.

Forrás: 1990, 2001, 2011: census; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

A mozaikcsaládokban élő szülők nagyobb arányban élnek élettársi kapcsolatban, mint az intakt családok szülői. Az intakt családokban 19, a mozaikcsaládokban 46 százalékot tett ki a házasság nélküli együttélések aránya. Ez azt jelenti, hogy második/harmadik kapcsolatként a szülők jellemzőbben választják az élettársi kapcsolatot. A mozaikcsaládokban élő diplomások harmada, az

érettségizettek kevesebb mint fele, az általános iskolai végzettségűeknek viszont majdnem kétharmada nem él házasságban. 2016-ban a mozaikcsaládok 43 százalékában éltek közös gyermekek is, ami legkevésbé az érettségizettek, leginkább az általános iskolát végzettek körében volt jellemző.

4. Összegzés

Tanulmányunk a társadalmi tagozódás, ezen belül is az iskolai végzettség szerinti struktúra, valamint az együttélési formák változása közötti összefüggésre kívánta felhívni a figyelmet. A vizsgálat aktualitását adja, hogy a jelenlegi kormányzat társadalompolitikai programjának meghatározó eleme a termékenységi mutatók növelése, amelynek előfeltételeként a kormányzat számos oldalról próbálja támogatni a fiatalok családalapítási törekvéseit. Kutatásunk rávilágít arra, hogy az iskolai végzettség szerinti struktúra átalakulása (például a diplomások növekvő aránya), egyes végzettségek elértéktelenedése (például gimnáziumi érettségi) alapvetően ezen törekvések ellenében hatnak. Míg az előbbieknél a versengő értékek, a fogyasztói társadalom kiteljesedése, a munkaerőpiaci karrier fontossága, addig az utóbbiaknál a munkaerőpiaci nehézségek lehetnek gátjai a családalapításnak.

Elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1990-es években drasztikusan megnövekedett azoknak az aránya, akik a szülői házban élnek, együttélő partner és gyermek nélkül. A 2000-es évekre kialakuló magas értékek a további időszakban is állandósultak. A növekedés minden iskolai végzettségi szinten hasonló dinamikával zajlott, és azoknak a körében, akik nem tanulnak, de nem is dolgoznak, még meredekebb volt. Ez arra utal, hogy a szülői házban élő fiatalok magas aránya csak részben függ össze a ténnyel, hogy egyre többen és egyre hosszabb ideig tanulnak. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az anyagi nehézségek, a lakhatási problémák, a munkaerőpiaci integráció nehézségei játszhatnak szerepet abban, hogy felnőttként is a szülői házban élnek, önálló család nélkül. Körükben feltehetően nagyobb az aránya azoknak is, akik visszaköltöztek a szülői házba. Erre utal, hogy ebben a rétegben magasabb azoknak az aránya, akiknek már vannak gyermekeik, csak nem élnek velük együtt. Feltehetően ez lehet a magyarázata annak is, hogy miért a férfiakra jellemzőbb ez a státus.

A szülői háztól elköltöző fiatalok döntő többsége családban él. Az egyszemélyes háztartások aránya viszonylag alacsony, és időben nem mutat egyirányú trendet. Az egyszemélyes háztartások aránya sokkal magasabb a diplomások körében. Szintén a magasabb végzettségűekre jellemzőbb, hogy partnerükkel együtt élnek, de nincsenek gyermekek a háztartásban. Úgy tűnik, hogy az

önállósodás az alacsonyabb végzettségűek körében sokkal inkább összekötődik a gyermekvállalással, mint a magasán kvalifikáltaknál. A csökkenő termékenységi mutatók, a gyermektelenség terjedése, valamint a kapcsolatok törékenysége miatt visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik gyermekeikkel élnek egy háztartásban. A visszaesés az érettségizettek és a diplomások körében volt a legjellemzőbb. Különösen erősen csökken a mutató a férfiak körében. 2016-ban az érettségizett és diplomás férfiak körében feleannyi a gyermekével együtt élő, mint 1990-ben.

1990 és 2011 között a gyermekes családok körében csökkent a kétgyermekes családmodell súlya. 2011 és 2016 között viszont ez a folyamat megtorpanni látszik, hiszen ebben az időszakban a két, illetve három vagy több gyermeket nevelők aránya is növekedett. Ez utóbbi egyébként a korábbi trend folytatásaként értelmezhető, hiszen a kétgyermekesek aránya korábban úgy csökkent, hogy mind az egy, mind a három és több gyermekkel élőké növekedett, igaz, az előbbi sokkal nagyobb mértékben. 1990 és 2011 között az egygyermekes családok aránya legnagyobb mértékben az érettségizettek körében növekedett. Jóval mérsékeltebb volt a növekedés a szakiskolai végzettségűek és a diplomások körében, az általános iskolai végzettségűek körében pedig csökkenést láttunk. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy a legkevésbé kvalifikáltak körében erőteljesen növekedett a nagycsaládosok aránya.

A multigenerációs családok aránya a népesség egészében csökken, de a gyermekes családok körében ez nem mutatható ki. Lényegesebb visszaesés csak a diplomás szülők háztartásaiban volt kimutatható.

2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartásoknak kevesebb mint kétharmada volt intakt, azaz olyan háztartás, ahol az összes gyermek ott élő szülője egyben vér szerinti szülője is. Az intakt háztartások arányának növekedését csak egy rövid időszakra (2001–2016 között) vonatkozóan tudtuk vizsgálni, de ez alapján az intakt háztartások arányának csökkenése látható.

A kapcsolatok felbomlása után a fiataloknak – elsősorban is férfiaknak – csak kisebb része lép be egy újabb családba. Ez az oka annak, hogy az egyszülős háztartások aránya nagyon magas, különösen az alacsony iskolai végzettségűek körében. Ez szintén befolyással van a termékenységi mutatók alakulására, hiszen az egyszülős háztartásokban mindig sokkal alacsonyabb a gyermekszám, mivel itt „megszakadnak a gyermekvállalási tervek”. Ha alacsonyak az újraraházasodási mutatók, ha a fiatalok nem létesítenek újabb együttélésen alapuló kapcsolatot, akkor ez a jelenség is az alacsony termékenységi mutatók okozójává válik.

IRODALOM

KSH (2018): STADAT-adatbázis.

https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf045.html. Letöltés: 2018.07.21

Monostori Judit–Murinkó Livia (2018): Család- és háztartásszerkezet. Megjelent: Monostori szerkesztőtársai (2018) 153–170. o

Monostori Judit–Öri Péter–Spéder Zsolt (szerk.) (2018): Demográfiai portré. KSH NKI, Budapest.

Kovács Marcell–Vörös Csabáné (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. Statisztikai Szemle, 91. évf. 12. sz. 1213–1227. o.